

مروری بر گونه‌شناسی نقوش جانوری ظروف زرین‌فام سده‌های میانه کاشان موجود در موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران*

اسماعیل نصری**

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۲/۲۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۵/۱

چکیده

سفالینه‌های زرین‌فام کاشان طی قرون ششم و هفتم هجری قمری بازتابی از نقش‌پردازی‌های مختلف است. بر روی ظروف زرین‌فام به‌دست‌آمده از این شهر، ترسیمات مختلف انسانی، گیاهی، اسلیمی، کتیبه‌نگاری و جانوری نقش شده است. در میان آن‌ها از زیباترین جلوه‌های خلاقیت انسان در عرصه تزئین ظروف زرین‌فام، طراحی نقوش مختلف جانوران است که از جذابیت بصری منحصر به فردی برخوردارند. بر این اساس هدف اصلی پژوهش حاضر، شناسایی و طبقه‌بندی انواع نقوش حیوانی شامل نقوش مختلف جانوران بر سفال‌های زرین‌فام کاشان با محوریت سفالینه‌های زرین‌فام موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران است. بنابراین پرسش اصلی پژوهش حاضر این است که مجموعه سفالینه‌های زرین‌فام منتسب به سده‌های ششم و هفتم هجری قمری کاشان موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران در برگزیده چه نوع نقش‌مایه‌های جانوری هستند؟ در بررسی مقدماتی بیست سفالینه زرین‌فام در موزه مذکور مورد مطالعه قرار گرفت. برای جلوگیری از درازی سخن از میان سفالینه‌های مذکور، به جهت مشابهت‌های نوع تزئینات جانوری ترسیم‌شده بر این آثار، تنها تعداد دوازده عدد ظرف با فرم‌های مختلف شامل کاسه، بشقاب و تنگ که از کیفیت تصویری بهتری برخوردار بودند انتخاب شدند. سپس بر اساس آن‌ها تقسیم‌بندی و بررسی نقوش جانوری صورت پذیرفته است. همچنین پس از معرفی هر نقش‌مایه، مفهوم نمادین آن نیز شرح داده شده است. روش انجام این پژوهش، توصیفی-تحلیلی و جمع‌آوری اطلاعات به‌صورت مشاهده میدانی نگارنده و مطالعه کتابخانه‌ای انجام گرفته است. بر اساس پژوهش انجام‌شده نقوش جانوری سفالینه‌های زرین‌فام موزه آبگینه در پنج دسته جداگانه در برگزیده نقوش حیوانات وحشی (پلنگ، خرگوش)، حیوانات اهلی (سگ، اسب، بز) پرندگان (اردک، طاووس، لک‌لک)، آبزیان (ماهی) و موجودات ترکیبی (هاری) هستند. همچنین یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که نقوش جانوران حضور چشمگیری در تزئین ظروف سفالین زرین‌فام سده‌های ششم و هفتم هجری قمری کاشان دارند و اغلب به‌عنوان عنصر اصلی تزئین بر بستر ظروف ترسیم شده‌اند.

مجموعه هنرهای صناعی ایران

دوفصلنامه علمی هنرهای صناعی ایران

سال پنجم، شماره ۱، پیاپی ۸

بهار و تابستان ۱۴۰۱

۱۲۵

کلیدواژه‌ها:

کاشان، سفال زرین‌فام، سده‌های ششم و هفتم، نقوش جانوری، موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران.

* این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد اسماعیل نصری با عنوان مطالعه و شناخت سفالینه‌های زرین‌فام منتسب به قرون ششم، هفتم و هشتم هجری قمری موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران در دانشگاه هنر اصفهان است.

** دانش‌آموخته کارشناسی‌ارشد باستان‌شناسی، حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران / esmaielnasri@gmail.com

۱. مقدمه

در طی سده‌های میانه مصادف با دوران سلجوقیان، خوارزمشاهیان و ایلخانیان تحولات و پیشرفت‌های چندینی در عرصه سفالگری اتفاق افتاد. در این دوران سفالینه‌های زرین‌فام با درخشش متالیک به‌عنوان جایگزینی مناسب برای ظروف فلزی زرین و سیمین به کار رفت. در این دوره زمانی، هنرمندان سفالگر کاشان با ذوق و سلیقه به آفرینش آثار زرین‌فام پرداختند. اشیاء زرین‌فام به‌دست آمده از کاشان، از جنبه‌های مختلف فرهنگی و هنری حائز اهمیت است. بر روی این ظروف نقش مایه‌ها، ترکیب‌بندی‌ها و طرح‌های مختلف انسانی، گیاهی، هندسی و نوشتاری به کار رفته است که در میان آن‌ها نقوش مختلف جانوری از اهمیت خاصی برخوردار است. بنابراین، هدف از این پژوهش معرفی و شناخت نقوش جانوری تصویرشده بر روی ظروف سفالین زرین‌فام کاشان است. در واقع این تحقیق در پی ارائه طبقه‌بندی مشخصی از نقوش جانوری سفال زرین‌فام سده‌های میانه (قرون ۶ و ۷ق) کاشان با تکیه بر مستندات موزه‌ای و کتابخانه‌ای است. لذا شناخت انواع نقوش حیوانی محور اصلی این پژوهش است. بر این اساس مقاله حاضر به روش توصیفی تحلیلی با استفاده از شیوه اسنادی و مشاهده مستقیم آثار تالار زرین‌فام موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران انجام گرفته است. بدین منظور، نخست از میان آثار زرین‌فام متعلق به دوران مختلف اسلامی (سده‌های اولیه، میانه و متأخر) موجود در تالار زرین‌فام موزه آبگینه، تعداد دوازده نمونه، که متعلق به سده‌های ششم و هفتم هجری قمری و مرکز تولید کاشان بودند انتخاب شد. سپس به بررسی نقوش جانوری پرداخته شد. در این مقاله برای فهم بهتر نوع نقوش جانوری ظروف زرین‌فام کاشان، این نوع نقوش در چهار دسته کلی چهارپایان، پرندگان، آبیان و موجودات ترکیبی تقسیم‌بندی شده‌اند. در این پژوهش، به‌منظور آشنایی بیشتر با کاشان و سفال زرین‌فام آن نخست اهمیت کاشان در صنعت سفالگری دوران اسلامی مرور شده و در ادامه به نقوش جانوری سده‌های ششم و هفتم هجری قمری دوران اسلامی پرداخته شده است. همچنین به‌منظور دستیابی به نتیجه مشخص‌تر، طرح‌های حیوانی ترسیم‌شده بر پیکره این سفالینه‌ها، در قالب جداولی جداگانه ارائه شده است. پژوهش حاضر می‌تواند رهیافتی باشد برای ارائه طبقه‌بندی دقیق‌تر و کامل از نقوش جانوری ظروف زرین‌فام کاشان، که به شناخت بیشتر از این نوع سفال‌ها منجر گردد.

۱-۱. پیشینه پژوهش

مطالعات متعددی در ارتباط با سفال زرین‌فام توسط محققان مختلف انجام شده است. آنتینگهاوزن از نخستین کسانی بود که در این خصوص به تحقیق پرداخت و سفالینه‌های زرین‌فام سبک کاشان و ویژگی‌های آن را معرفی کرد (Ettinghausen 1936). پس از وی آرتور پوپ نیز به بررسی ابعاد مختلف سفال زرین‌فام، تاریخچه، مراکز تولید، و سبک‌های مختلف سفال زرین‌فام پرداخته است (پوپ ۱۳۸۷، ج. ۴). آلن و کایگر اسمیت نیز به بحث در باره تکنیک، روش ساخت و ذکر مواد مصرفی در تولید این گونه سفالین پرداخته‌اند (Allan 1973; Caiger-smith 1985). الیور واتسون نیز شرحی کامل درباره سفال زرین‌فام، انواع سبک‌ها، مراکز ساخت همراه با نمونه‌هایی از این هنر ارائه داده است (Watson 1985). نیستانی و روح‌فر (۱۳۸۹) به مقوله روش ساخت این نوع سفالینه‌ها با تکیه بر اسناد تاریخی و پژوهش‌های آزمایشگاهی اقدام نموده‌اند. برخی از متخصصان سفال اسلامی مانند فخروری و گروه به معرفی مجموعه سفال‌های زرین‌فام موجود در کلکسیون‌ها و موزه‌های مختلف به تحقیق و مطالعه پرداخته و کتبی را درباره سفالینه‌های زرین‌فام نوشته‌اند (Grube 1994; Fehravari 1973). اکبری (۱۳۹۱) در پایان‌نامه خود با هدف تاریخ‌گذاری سفال‌های زرین‌فام، گاه‌نگاری این نوع سفالینه‌ها را مورد مطالعه قرار داده است. قوچانی در مقالاتی با عناوین «سفالینه‌های زرین‌فام و نقاشی‌شده زیرلعب» (۱۳۶۶) و «شعرهای خوب فارسی بر کاشی‌های ستاره‌ای زرین‌فام» (۱۳۷۰) به موضوع کتیبه‌ها، اشعار سفالینه‌ها و کاشی‌های زرین‌فام کاشان اشاره دارد. حسینی و شیرخانی در مقاله‌ای با عنوان «درآمدی بر گونه‌شناسی نقوش انسانی سفال‌های زرین‌فام سده‌های میانه اسلامی ری و کاشان»، به مطالعه، طبقه‌بندی و سبک‌شناسی نقوش انسانی و متعلقات آن‌ها نظیر پوشاک و زیورآلات بر سفالینه‌های زرین‌فام سده‌های ششم و هفتم هجری قمری ری و کاشان پرداخته‌اند (حسینی و شیرخانی ۱۳۹۵). مرتضایی و صداقتی‌زاده در پژوهشی مشترک با نام «بررسی نقوش جانوری سفالینه‌های کهن شهر گرگان (جرجان) در دوران اسلامی» (۱۳۹۱)، ضمن مطالعه سفالینه‌های زرین‌فام این مرکز به تبیین تغییرات طراحی این دسته از نقوش حد فاصل بازه زمانی قرون اولیه اسلامی تا پایان قرن هفتم هجری قمری اقدام کرده‌اند.

همان گونه که مشخص است، از آنجا که در تحقیقات مذکور، مطالعه، بررسی و طبقه‌بندی جامعی درباره نقوش حیوانی ظروف زرین‌فام کاشان صورت نگرفته است، مقاله پیش رو در نظر دارد در خصوص مطالعه نقوش جانوری ظروف زرین‌فام سده‌های میانه کاشان به مطالعه بپردازد که موجب شناسایی و ارائه طبقه‌بندی مشخص از این نوع سفالینه‌ها می‌گردد.

۲-۱. روش پژوهش

روش انجام این پژوهش توصیفی تحلیلی و گردآوری داده‌ها به روش میدانی و کتابخانه‌ای انجام شده است. جامعه آماری متشکل از دوازده ظرف سفالین زرین فام متعلق به سده‌های ششم و هفتم هجری قمری در موزه آگینه و سفالینه‌های ایران است و با ارائه جداول مقایسه‌ای (۱ و ۲)، طبقه‌بندی نقش مایه‌های جانوری ظروف زرین فام سده‌های میانه کاشان انجام شده است.

۲. اهمیت کاشان در سفالگری دوران اسلامی

شهر کاشان در تاریخ سفالگری ایران دارای اهمیت و مقامی شایسته است، به نحوی که نه تنها یکی از بزرگ‌ترین مراکز ساخت صنعت سفال سازی بوده بلکه شهرت ساخته‌هایش در سده‌های ششم تا هشتم هجری قمری (۱۲-۱۴م) در سراسر سرزمین‌های شرق اسلامی پیچیده بود و حتی تا قرن نهم هجری قمری (۱۵م) این جایگاه والا را از دست نداد (محمدحسن ۱۳۸۸، ۱۷۴). تردیدی نیست که کاشان در تاریخ سفالگری ایران شایسته مقامی است فراتر از آنچه مورخان هنر اسلامی در سال‌های گذشته نگاشته‌اند. فراوانی قطعات سفال‌های شکسته در کاشان تولید فراوان سفالینه در این شهر را اثبات می‌کند، به گونه‌ای که در زبان فارسی سفال لعابی منقوش را به شهر کاشان نسبت داده و کاشی خوانده‌اند که این خود مؤید اهمیت تولید سفال در این محل است (یوپ ۱۳۳۸، ۱۰۴). با وجود کاوش‌های پراکنده در این شهر حدود شصت کوره سفالگری در آنجا کشف شده است. به علاوه توده بزرگی از انواع سفالینه‌ها در آنجا کشف شده است تا جایی که همواره پذیرفته شده که کاشان شهر مرکزی تولید سفالینه کشور بوده است (یوپ ۱۳۸۷، ج ۴: ۱۸۰۳). این امر با وجود در دسترس بودن تمام مواد و مصالح مورد نیاز برای ساخت انواع سفالینه در اطراف کاشان و کشف کوره‌های سفال‌پزی در داخل منازل مسکونی، گواهی دیگری بر محلی بودن تولید این ظروف در این شهر است (وبلسن ۱۳۶۶، ۱۴۴؛ کاتلی و هامبی ۱۳۷۶، ۳۲). این سفال‌ها بسیار متنوع و آثاری به شیوه‌های بی‌لعاب، یک‌رنگ، لاجوردی، مینایی، قالب‌زده، مشبک و زیرلعاب هستند (کیانی ۱۳۷۹، ۳۴). از سوی دیگر، کاشان در دوران میانه یکی از مهم‌ترین مراکز تولیدکننده عمده سفال زرین فام بوده است، به گونه‌ای که نمونه‌های موجود سفالینه زرین فام بیانگر آن است که زیباترین ظروف سفالین هم‌زمان با سده‌های ششم و هفتم هجری قمری در کاشان ساخته شده است (قوچانی ۱۳۶۶، ۳۱). شکل این ظروف، عموماً کاسه، آبخوری، تنگ، کوزه و مجسمه‌های تزئینی است که با رنگ‌های قهوه‌ای در طیفی از تیره و روشن نقش می‌شده است (توحیدی ۱۳۹۲، ۲۷۵). کتیبه‌های روی بعضی از این سفال‌ها همراه با شواهد ادبی، تردیدی باقی نمی‌گذارد که همه این‌ها از تولیدات کاشان هستند (اتینگهاوزن و گرابر ۱۳۹۰، ۵۱۶). علاوه بر سفال سازی، درخشان‌ترین دوران تولید کاشی زرین فام متعلق به کاشی‌سازان کاشان است (عباسیان ۱۳۷۹، ۱۱۶). مدارکی از موقعیت ممتاز کاشان (در زمینه اوج صنعت کاشی‌کاری در این شهر) بین سده‌های ششم و هشتم هجری قمری (۱۲-۱۴م) وجود دارد. همچنین امضاهای تعداد زیادی از سفالگران معروف و شناخته‌شده بر این نکته صحنه می‌گذارد که مشهورترین آنان امضای خاندان ابوطاهر بوده که نام‌های خود را بر روی کاشی‌ها و ظرف‌ها امضا می‌کردند. بعضی از آنان نسب (محل زندگی) خود یعنی کاشان را نیز اضافه می‌کردند و در کنار امضایشان با صراحت آن را می‌نوشتند (پورتر ۱۳۸۱، ۳۳). علاوه بر سفال و کاشی‌سازی، شهرت کاشان به سبب آفرینش نفیس‌ترین و زیباترین محراب‌های زرین فام است که زینت بخش حرم‌ها و بقاع متبرکه شیعیان بوده‌اند (کریمی ۱۳۸۵، ۶۳۲).

۳. درآمدی بر نقوش جانوری سفالینه‌های سده‌های ششم و هفتم هجری قمری در ایران

سفالگران ایرانی طیف وسیعی از موضوعات رایج در تمام هنرهای ایرانی را در اختیار داشته است. افزون بر بن‌مایه‌های تزئینی رایج شخصیت‌ها و تزئینات مختلف اسلیمی و گیاهی، زندگی جانوری بن‌مایه اصلی هنرمندان ایرانی بوده و هیچ دوره‌ای و عملاً هیچ سبکی از سفالینه ایرانی که در آن اشکال جانوری به صورت شگرفی مورد توجه نبوده باشد، دیده نشده است (یوپ ۱۳۸۷، ج ۴: ۱۷۰۵). شاید بتوان گفت پیکره‌های جانوری یکی از قدیمی‌ترین نقوشی است که انسان در آثار خود ترسیم کرده است (مرتضایی و صدراقتی‌زاده ۱۳۹۱، ۴۸). این نقش‌مایه‌ها در هنر ایران همانند دیگر نقوش صرفاً جنبه تزئینی نداشته‌اند بلکه گاهی بیانگر امید، ترس، یا توسل به نیروی برای مبارزه با خطرهای طبیعت و حیات و گاهی بیانگر اعتقادات مذهبی و افسانه‌ها بودند (خزایی و سماوکی ۱۳۸۱، ۸). در پاره پشین سده ششم هجری قمری و پاره پشین سده هفتم هجری قمری هم‌زمان با دوران سلجوقی و ایلخانی بر غنای طرح‌های تزئینی و نقش‌مایه‌های شاخص افزوده شد و طرح‌های پیکره‌ای

حیوانات، نقش‌پردازی موجودات حیوانی و پرندگان در ترسیم انواع اشکال ظروف سفالی ادامه یافت (اتینگهاوزن و گرابر ۱۳۹۰، ۴۹۲-۵۱۴). به نحوی که سفال‌سازان تزیینات حیوانی و پرندگان را به‌عنوان موضوعات تزیینی در ساخته‌های سفالی زرین‌فام به کار می‌بردند و زمینه این گونه از سفال‌ها از عناصر جانوری نمایان است (علام ۱۳۸۶، ۱۳۵). همچنین در این دوران‌ها خوشبختانه فنون ایرانی کاملاً موفق شده است که به این اشکال اولاً لباس ایرانی و اسلامی ظاهری ببوشاند و ثانیاً در وضع و ترتیب آن‌ها یا در برابر هم یا درحالی که قوی بر ضعیف حمله می‌کند و ترتیب‌های دیگری که از امتیازات ایرانیان در کشیدن اشکال حیوانات بود، ذوق و قریحه و استادی بی‌مانندی از خود بروز داده است (محمدحسن ۱۳۶۳، ۲۹۱).

علاوه بر نقوش جانوری (چهارپایان)، طرح و نقوش متداول دیگر بر روی ظروف سفالین از سال‌های آغازین ساخت، طرح پرندگان است که نقش آن از هزاره‌های قبل از میلاد، در اغلب کارگاه‌های سفالگری رایج بوده است. نقوش پرندگان زمانی به‌تنهایی و گاهی در جمع، روی ظروف سفالین زرین‌فام از جمله کاسه و بشقاب نقش شده است (کیانی ۱۳۷۹، ۸۵). هریک از این نقوش دارای مفاهیم ویژه‌ای است که سفالگر هنرمند، ماهرانه سطوح داخلی و خارجی ظروف سفالین، مانند کاسه، بشقاب، پیاله، کوزه، خمره، ساغر، آبخوری و تنگ‌های مخصوص رازینت بخشیده است. بسیاری از نقش پرندگان علاوه بر نقوش تزیینی، نمادی از فرهنگ عامه و نجوم داشته، سفالگر هنرمند با زیبایی خاصی این پرندگان را به تصویر کشیده است. نقوش پرندگانی مانند طوطی، کبوتر، هدهد، کلاغ و موجودات افسانه‌ای مانند سیمرغ و عنقا، در ظروف سفالین جای ویژه‌ای داشته، با الهام از سروده‌های شاعران بزرگ، مانند فردوسی (شاهنامه)، عطار و رباعیات خیام مظهر قدرت می‌گردند و پرواز پرندگان نمادی از پرواز انسان‌ها می‌شود. به هر حال از سده‌های اولیه سفالگری به‌ویژه دوران کشاورزی، نقوش و طرح‌های پرندگان در حال آramش و پرواز با بال‌های گسترده به چشم می‌خورد. زمانی نیز سفالگر هنرمند از پرندگان افسانه‌ای، تخیلی، اسطوره‌ای و نجومی بهره گرفته، تصاویر پرندگان را با طرح‌های گیاهی درهم آمیخته و نقوش جالبی را نقاشی کرده است (همان‌جا).

۴. بررسی نمونه‌های مطالعاتی

اشیاء مورد مطالعه در این پژوهش دوازده ظرف زرین‌فام هستند که توسط کارشناسان موزه تاریخ‌گذاری شده‌اند. نمونه‌های مذکور مربوط به سده‌های ششم و هفتم هجری قمری بوده که در کاشان ساخته شده و در موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران نگهداری می‌شوند. این آثار با موضوعات تزیینی گوناگونی شامل نقش مایه‌های انسانی، اسلیمی، هندسی، گیاهی، کتیبه‌ها و نقوش جانوران مختلفی شامل نقوش چهارپایان، پرندگان، آبزبان و موجودات ترکیبی تزیین شده‌اند. بیشتر حیوانات و پرندگانی که در تزیینات این سفالینه‌ها استفاده شده، شامل حیوانات اهلی، وحشی و پرندگان است. لذا در این پژوهش برای سهولت بیشتر، نقوش جانوری در چهار دسته کلی چهارپایان، پرندگان، آبزبان و موجودات ترکیبی طبقه‌بندی و معرفی شده است.

۱-۴. چهارپایان

ترسیم نقوش و صحنه‌های جانوری بر روی سفالینه‌ها، سابقه‌ای طولانی دارد و در هر دوره بخش مهمی از صحنه‌های طراحی شده بر روی ظروف سفالین به ترسیم بیکره جانوران اختصاص یافته است. بر این اساس در بررسی فهرست شمایل‌نگاری ظروف زرین‌فام کاشان، بخش مهمی از تزیینات انجام‌شده بر روی این سفال‌ها به صحنه شمایل آرایه‌های حیوانی اختصاص یافته است، به نحوی که تمام فضای ظروف با این نقش‌مایه‌ها پوشانده شده است. روی‌هم‌رفته این تصاویر دامنه بسیار زیادی داشته و طرح‌های رایج ظروف در قالب جنبه‌های واقعی حیوانات جلوه‌گر شده است. عمده‌ترین حیوانات (چهارپایان) ترسیم‌شده شامل نقوش حیوانات اهلی و وحشی مانند اسب، سگ، پلنگ، خرگوش و بز است.

۱-۴-۱. اسب

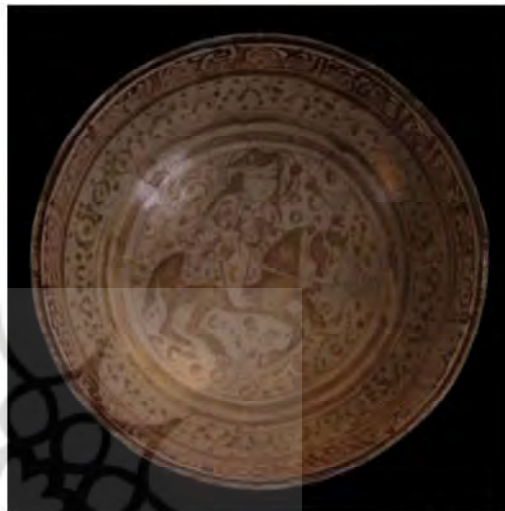
یکی از نقوش جانوری که در ظروف مورد مطالعه به چشم می‌خورد، نقش اسب است. از دیرباز تاکنون اسب در تکامل زندگی بشر نقش فراوانی ایفا کرده است. این حیوان با نقش حیاتی خود توانست به‌عنوان سلاحی نیرومند و کارآمد در میدان نبرد و کشورگشایی شاهان به مقامی بالا در خاطره بشری دست یابد (دایجست بوک ۱۳۹۲، ۵۲). اسب یکی از چهار حیوان مقدس است و به‌عنوان مرکب جنگجویان و قهرمانان، نماد شجاعت، قدرت و سرعت بود. این حیوان در اسطوره‌ها و مراسم دینی بسیاری از تمدن‌ها، مقام شامخی دارد و در وهله نخست نماد خورشید بود

که گردونه او را می کشید و برای خدایان خورشید، قربانی می کرد. در هنر تدفینی نیز نماد مرگ بود و روان متوفی را با خود می برد (هال ۱۳۸۰، ۲۵-۲۴).

در ظروف زرین فام دوران میانه کاشان، اسب اغلب به عنوان مرکب سوارکاران ترسیم شده است. علت این امر را می توان به جنبه مادی و معنوی اسب در زندگی، معیشت، نیروی نظامی همچنین در مراسم سوگند و تدفین و تقدس بودن آن برشمرد (سروری ۱۳۸۹، ۲۵۳-۲۶۸). استفاده از این نقش مایه، همراه با سوارکار در حال حرکت دیده می شود. سوارکاران و اسبان آن ها با تزئینات مشابه تصویر شده اند. اسبان ترسیم شده با جثه ای کوچک، گردن و ساق هایی درشت دیده می شوند (تصویر ۱-۳).

تصویر ۲: کاسه سفالین زرین فام، به شماره ثبت ۱۰۳ سین، کاشان، اواخر سده ششم هجری قمری (موزه آبگینه ۱۳۹۵)

تصویر ۱: کاسه سفالین زرین فام، به شماره ثبت ۲۱۹ سین، کاشان، اواخر سده ششم هجری قمری (موزه آبگینه ۱۳۹۵)

تصویر ۳: بشقاب سفالین زرین فام، به شماره ثبت ۳۲۰ سین، کاشان، اواخر سده ششم هجری قمری (موزه آبگینه ۱۳۹۵)

۲-۱-۴. سگ

حیواناتی مانند سگ در گروه جانورانی هستند که در طول تاریخ، به شکل ها و ترکیب های گوناگون بر آثار مختلف نقش شده و اهمیت خود را در سفالینه های دوران اسلامی حفظ کرده اند. در میان آثار مطالعاتی، کاسه ای متعلق به اواخر سده ششم هجری قمری دیده می شود که بر روی بدنه بیرونی آن تزئینات مختلفی از جانوران در حال حرکت به چشم می خورد (تصویر ۴). در این ظرف، تصویری شبیه سگ که در حال تعقیب و شکار است، به صورت نیم رخ و طبیعت گرایانه دیده می شود. هنرمند در طراحی فیگورهای بدن این جانور، برای القای حرکت از خال های ریز و درشت بهره جسته و در نمایش پاها حالت دوندگی قابل مشاهده است. به طور کلی اولین کاربرد اسطوره ای سگ که در سراسر جهان شناخته شده، همانا وظیفه راهنمایی ارواح است؛ یعنی پس از آنکه در زندگی همراه انسان بوده، در شب مرگ نیز راه بلد اوست (شوالیه و گریبان ۱۳۸۲، ج ۳: ۶۰۲). سگ شامل نمادهایی متناقض است،

چراکه از یک سو نماد قدرت جنسی، بقای نسل است و از سوی دیگر نماد فریبندگی و وسوسه گری، پیوند نامشروع، به ویژه در اسلام در کنار اعتقاد به وفاداری و صبوری معنای متناقض شکم بارگی، ولع و جنون که اغلب با سگ سیاه ظاهر می شود نیز وجود دارد (همان، ۶۱۱).

۳-۱-۴. پلنگ

در میان طرح‌های ظروف زرین‌فام مکشوفه از کاشان، طرح پلنگ نیز تزیین یافته است. تصویرسازی پیکره این جانور به صورت طبیعت‌گرایانه و متناسب با خوی درندگی جاندار تصور شده، اما طراحی سر این حیوان به صورت انتزاعی بوده، گویی اینکه هنرمند از تصویری نمونه‌برداری کرده است. در نشان دادن بدن این حیوان، مانند تصویر سگ ترسیم شده، هنرمند با ترسیم نقاط سیاه‌رنگ نامرتب، در واقع سعی در ارائه نمایش حرکت و شکار دارد (تصویر ۴). این حیوان به خاطر فرم بدنش بیشتر مورد توجه انسان‌های اولیه قرار گرفته و به علت قدرت بدنی زیادی که به عنوان یک حیوان وحشی دارد، بسیار مورد توجه بوده است (حاتم ۱۳۷۴، ۳۶۷). پلنگ نماد غرور و نشان طبقه سلطنتی و جنگجو به شمار می‌آید و در عین حال نشانه سعیت، مهارت، قدرت و نیرویی ناگهانی و بی‌شفقت است (شوالیه و گربران ۱۳۷۹، ج. ۲، ۲۳۶-۲۳۷).

۴-۱-۴. خرگوش

نقش این حیوان در یک نمونه از ظروف زرین‌فام با ویژگی‌های اصلی خود جانور، همراه با گروهی از حیوانات در حال حرکت که در تعقیب و گریز یکدیگرند ترسیم شده است. حالت بدن این جانور نیز به صورت نیم‌رخ و طبیعت‌گرایانه با فرمی که نشان از جست‌وخیز دارد دیده می‌شود (تصویر ۴). خرگوش حیوانی با نیروهای مافوق طبیعی، نماد باروری و نشان شهوت است. از طرفی خرگوش عمری طولانی دارد و به قولی، هزاران سال زندگی می‌کند، بنابراین نماد طول عمر نیز محسوب می‌شود. همچنین از نشان این حیوان به عنوان تعویذ حفاظتی استفاده می‌شده است (هال ۱۳۸۰، ۴۶).

۵-۱-۴. بز

نقش بز یکی از نقوش هنری تصویرشده در سفالینه‌های زرین‌فام کاشان است. نکته قابل توجه سر این حیوان است که به صورت کاملاً انتزاعی و به شکل عامیانه (غیرحرفه‌ای) با چشمانی درشت و سری بیضی‌شکل ترسیم شده است (تصویر ۴). در روزگاران گذشته، بز به عنوان تجسم باروری انسان‌ها و گله‌های گاو پرستیده می‌شد و با خدای حاصلخیزی سومری به نام «تموز» و «نین‌گرسو» یکسان به شمار می‌آمد (همان، ۳۵). در دوران باستان، هر قوم، بز را مظهر یکی از عوامل طبیعی سودمند می‌دانست. این حیوان نمادی از فراوانی، رب‌النوع رویدنی‌ها و گاهی نیز مظهری از فرشته باران بود و آن را در نزول باران مؤثر می‌دانستند و در شاخ آن قدرت جادویی پنهان بود. به همین مناسب گاه طرح بز به طور مستقل روی ظروف به چشم می‌خورد و زمانی تعداد زیادی از آن‌ها گروهی نقش شده‌اند (حاتم ۱۳۷۴، ۳۶۴-۳۶۵).

تصویر ۴: کاسه سفالین زرین‌فام، به شماره ثبت ۱۴۳ سین، کاشان، اواخر سده ششم هجری قمری (موزه آریگینه ۱۳۹۵)

۲-۴. نقوش پرندگان

صحنه پرندگان که در صلح و آرامش در حال پرواز (به خصوص اردک‌های چاق) یا در مرغزارها به چرا مشغول‌اند، نقش مایه متداولی در آثار سفالی زرین‌فام کاشان است. در این صحنه‌ها اغلب پرندگان به صورت گروهی ترسیم شده‌اند. پرندگان آبی همچون لک‌لک، غاز، اردک، مرغابی و... پرندگانی بودند که بسیار شکار می‌شدند و از منابع مهم غذایی بودند. نقش این پرندگان به وفور بر روی سفال‌های زرین‌فام به چشم می‌خورد. گاه این پرندگان گروهی و در حال شنا بر کناره شکمی ظرف‌ها دیده می‌شود. گاه به شکل مرغابی درازپا هستند. این مرغاب‌ها زندگی می‌کردند. ارتباط و زندگی با آب، از این پرندگان نمادی از آبادانی و آب ساخته بود. در جایی دیگر پرندگانی با پاهای بسیار کشیده در کنار هم یا تکی می‌بینیم. گاهی نیز پرندگان آبی به صورتی سنگین‌تر و حجیم‌تر با سبکی زاویه‌ای ظاهر می‌شوند (خزایی و سماوکی ۱۳۸۱، ۹).

۱.۲.۴. اردک

موضوع بخشی اعظمی از نقوش حیوانی ظروف زرین فام دوره میانه را اردک‌های در حال پرواز نشان می‌دهد که در ترکیب‌بندی با متن زمینه اصلی به کار رفته‌اند (پوپ ۱۳۸۷، ج. ۴: ۱۸۷۰). اردک از پرندگانی است که در سفال‌های زرین فام مورد مطالعه بسیار نقش شده است. این نقش مایه را به صورت دسته‌ای از اردک‌های چاق در حال پرواز در لابه‌لای نقوش هندسی و گیاهی می‌توان مشاهده کرد (تصاویر ۵-۶). اردک سمبل وصلت و نیکبختی و نماد پیوند زناشویی است که گاهی به آن مفهوم قدرت حیاتی نیز افزوده می‌شود. علت این امر آن است که اردک نر و ماده همیشه با هم شنا می‌کنند. این نماد اغلب در شمایل‌نگاری به‌منظور نشان دادن امیدها و آرزوها به کار می‌رود (شوالیه و گربران ۱۳۷۹، ج. ۱: ۱۱۲-۱۱۳).

تصویر ۶: کاسه سفالین زرین فام، به شماره ثبت ۱۲۳، کاشان، اوایل سده هفتم هجری قمری (موزه آگینه ۱۳۹۵)

تصویر ۵: بشقاب سفالین زرین فام، به شماره ثبت ۲۸۴، کاشان، اوایل سده هفتم هجری قمری (موزه آگینه، ۱۳۹۵)

۲.۲.۴. طاووس

طاووس، یکی از پرندگانی است که در سفال‌های زرین فام شهر کاشان مورد استفاده قرار گرفته است. نقش این پرنده که پیکره و تزیینات آن مشابهت نزدیکی با نقش طاووس دارد، در تصویر ۷ نمایش داده شده است. شناسه این پرنده دم آن است که به صورت چتر بزرگی پهن کرده است. جایگاه این نقش در قسمت نمای مرکزی تصویر و در بین تصاویر انسانی و گل و برگ‌های تزیینی زینت یافته است. طاووس جایگاه مهمی را در هنر ایران به خود اختصاص داده است. این پرنده در کنار آن که نماد خودنمایی و خودفروشی به شمار می‌رود، مقدم بر همه صفات، نمادی خورشیدی است که برآمده از دم چتروار آن است (دوبوکور ۱۳۷۳، ۲۸).

طاووس سمبل خورشید است و معانی سمبلیک از پادشاهی، تجمل، تکبر، جلال و شکوه، رستاخیر، فناپذیری، زندگی توأم با عشق در خود دارد (شیخی نارانی ۱۳۸۹، ۲۸). پیشینیان طاووس را نابودکننده مار و عامل حاصلخیزی زمین دانسته‌اند؛ به همین دلیل است نقش این پرنده در دو طرف درخت زندگی به‌نشانه برکت و باروری در مقابل مقابل قحطی و خشکی نشان داده شده است (صادقی‌نیا و پوزش ۱۳۹۵، ۵۶). در دوران باستان در آیین زرتشت به‌عنوان مرغی مقدس مورد

تصویر ۷: تنگ سفالین زرین فام، به شماره ثبت ۱۴۰، کاشان، اوایل سده هفتم هجری قمری (موزه آگینه ۱۳۹۵)

توجه بوده و معتقد بودند طاووس به دلیل نوشیدن آب حیات، عمر جاودانه یافته است. در فرهنگ و هنر اسلامی، نقش طاووس اشاراتی به تجلی الهی و تمثیلی از نقش انسانی است که خواستار بازگشت به موطن اصلی و ابدی خود است (خزایی ۱۳۸۲، ۱۳۹). شگفت آن است که نگهداری این پرنده را بهرغم حسن زیبایی که دارد، در خانه به فال بد گیرند و گویند آنجا را از یمن و برکت دور و قرین شامت دارد و شاید سبب آن باشد که مسبب دخول ابلیس در بهشت را به آن نسبت دهند (دهخدا ۱۳۳۵، ج. ۳۳: ۶۳).

۳-۲-۴. لک لک

یکی از سفال‌هایی که از این نقش برای تزئین آن استفاده شده، بشقابی است که در مرکز آن در درون قابی دایره‌وار، لابه‌لای نقوش اسلیمی و تزیینات گیاهی نقش این پرنده به صورت قرینه و نیم‌رخ، در میان علفزار تکرار شده است (تصویر ۸). لک لک عموماً مرغی خوش‌یمن و نماد مهر و مودت پدرفرزندی به شمار می‌رود. این پرنده مظهر عقل و خرد، زندگی‌های متوالی و رایج‌ترین نماد طول عمر طولانی و نماد جاودانی به حساب می‌آید. به‌علاوه این پرنده مبشر بهار و نشانه ازدواج و تولد است. فراتر از این، لک لک در فرهنگ عامیانه اقوام غربی و شرقی نماد پرهیزگاری به شمار می‌رفت، زیرا این‌گونه از پرندگان که بی‌حرکت و تنها روی یک پا می‌نشینند، یادآور مراقبه و کشف و شهود هستند (شوالیه و گریبان ۱۳۸۷، ج. ۵: ۱۵-۱۶؛ هال ۱۳۸۰، ۹۲).

تصویر ۸: بشقاب سفالین زرین فام، به شماره ثبت ۹۴ سین، کاشان، اوایل سده هفتم هجری قمری (موزه آبگینه ۱۳۹۵)

۴-۲-۴. کبوتر

نقش کبوتر از دیگر نقوشی است که می‌توان در سفال‌های زرین فام کاشان مشاهده کرد. نقش این پرنده در تصویر ۹ در لابه‌لای شاخ و برگ گیاهان، با بال‌هایی بسته ترسیم شده است. این پرنده نماد بهار، خلوص، سادگی، صلح، هماهنگی، امید، خوشبختی و سمبل عشق و نشانه عمل عاشقانه‌ای است که عاشق نسبت به معشوق خود به جا می‌آورد. همچنین کبوتر را نشانه گوهر زوال‌ناپذیری و روح دانسته‌اند. اغلب این پرنده را به جهت زیبایی، سفیدی و آهنگ خوش آن، استعاره جهانی از زن دانسته‌اند. به هر حال کبوتر پرنده‌ای بی‌نهایت اجتماعی است که همواره بر ارزش‌های مثبت نمادگرایی‌اش تأکید شده است (رستم‌بیگی ۱۳۹۰، ۵۷).

۳-۴. آبزیان

۱-۳-۴. ماهی

در بررسی سفال‌های زرین فام کاشان و در گروه آبزیان، تنها موجوی که تصویرنگاری شده، ماهی است. نوع و شیوه طراحی اندام ماهی تداعی‌کننده حرکت موجود در آب است که به صورت چند ماهی درون قاب یا حوضی ترسیم شده‌اند (تصاویر ۱۰ و ۱۱). ماهی چون به آب زنده است، از آن به‌عنوان نمودی برای آب، باران، تازگی و طراوات استفاده می‌شده است. ماهی را برای تجسم دریا و آب که منشأ باروری شناخته می‌شد به کار می‌بردند (حاتم ۱۳۷۴، ۳۶۷-۳۶۸). از سوی دیگر نقش ماهی، بیش از همه در

تصویر ۹: تنگ سفالین زرین فام، به شماره ثبت ۱۴۷ سین، کاشان، اواخر سده ششم هجری قمری (موزه آبگینه ۱۳۹۵)

شکل نمادین در معرفی ایزدان و توانایی‌هایشان دیده می‌شود و از آن به‌عنوان نمادی در برابر نیروهای اهریمنی و طلسم محافظتی، همین‌طور خوشبختی، مقاومت و ایستادگی یاد می‌شود (افضل طوسی ۱۳۹۲، ۱۰۸-۱۱۰).

تصویر ۱۱: بشقاب سفالین زرین‌فام، به شماره ثبت ۲۸۴ سین، کاشان، اوایل سده هفتم هجری قمری (موزه آگینه ۱۳۹۵)

تصویر ۱۰: بشقاب سفالین زرین‌فام، به شماره ثبت ۹۵ سین، کاشان، اواخر سده ششم هجری قمری (موزه آگینه ۱۳۹۵)

تصویر ۱۲: کاسه سفالین زرین‌فام، به شماره ثبت ۳۱۴ سین، کاشان، اوایل سده هفتم هجری قمری (موزه آگینه ۱۳۹۵)

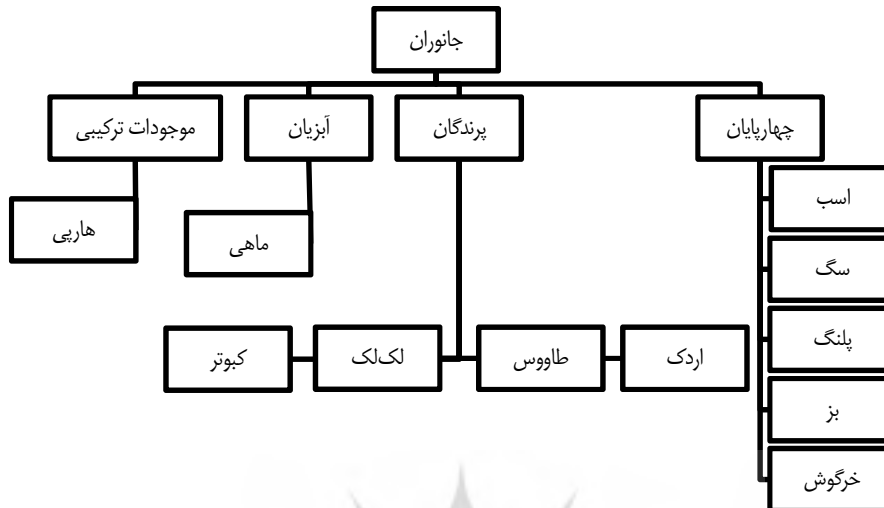
۴-۴. موجودات ترکیبی

۴-۴-۱. هارپی

هارپی به‌عنوان مخلوقی ترکیبی از سر انسان و بدن پرنده، قدمتی طولانی در هنر ایران و دیگر تمدن‌های کهن دارد و خاستگاه آن را باید در هنر پیش از تاریخ جست‌وجو کرد (رحمانی و محمودی ۱۳۹۶، ۵۳). در دوران اسلامی از سده پنجم هجری قمری، تصاویر هارپی به‌تدریج بر روی سفالینه‌ها دیده می‌شود و در سده‌های ششم و هفتم هجری قمری، از نقش‌های رایج ظروف سفالین بوده است (عابد دوست و کاظم‌پور ۱۳۸۸، ۸۲). به‌لحاظ منشأشناسی موضوع ترکیبی «زن- پرنده» یا هارپی به‌صورت ظرف یا دسته ظرف، مخصوص هنر «ایران و اورارتو» است و پس از ایران و اورارتو به‌عنوان نشانه مربوط به خاک سپردن مردگان و موجودی که روح مردگان را به دنیای دیگر می‌برد، وارد هنر «یونان و اوتروی» می‌شود (گیرشمن ۱۳۶۴، ۲۳۸). هارپی‌ها قاصدان مرگ به شمار می‌آمدند که روان مردگان را به زیر زمین می‌بردند و بدین ترتیب مردم آن‌ها را در تصاویر مربوط به تدفین نشان می‌دادند و برای فرو نشان

دادن خشم آن‌ها قربانی می‌کردند (هال ۱۳۸۰، ۱۰۶). در بررسی نمونه‌های مورد مطالعه، از این موجودات نامتعارف برای طراحی بخشی از ظرف استفاده شده است (تصویر ۱۲). در این اثر دو هارپی با چهره و اندازه‌ای یکسان، هاله نورانی به دور سر، به حالت سه رخ و پشت به یکدیگر ترسیم شده‌اند.

جدول ۱: گونه‌های نقوش جانوری در سفالینه‌های زرین‌فام کاشان (نگارنده)

جدول ۲: انواع نقوش حیوانی (چهارپایان) و پرنندگان بر روی نمونه‌های مطالعاتی (نگارنده)

ردیف	نوع نقش مایه	نمونه نقش	جایگاه ترسیم	ماهیت طراحی	محل قرارگیری
۱	اسب		ترسیم شده در مراکز تصاویر به‌عنوان نقش اصلی	طبیعت گرایانه	جداره داخلی
۲	سگ		ترسیم شده در جداره خارجی به‌عنوان نقش اصلی	طبیعت گرایانه	جداره بیرونی
۳	پلنگ		ترسیم شده در جداره خارجی به‌عنوان نقش اصلی	طبیعت گرایانه	جداره بیرونی
۴	بز		ترسیم شده در جداره خارجی به‌عنوان نقش اصلی	طبیعت گرایانه	جداره بیرونی
۵	خرگوش		ترسیم شده در جداره خارجی به‌عنوان نقش اصلی	طبیعت گرایانه	جداره بیرونی

جداره داخلی	طبیعت‌گرایانه	ترسیم‌شده در مرکز ترکیب‌بندی به‌عنوان عنصر اصلی		اردک		۶
نمای بیرونی	طبیعت‌گرایانه	نقشی پرکننده در کنار تصاویر اصلی		طاووس	پرنندگان	۷
جداره داخلی	طبیعت‌گرایانه	ترسیم‌شده در مرکز بشقاب به‌عنوان نقش اصلی		لک‌لک		۸
نمای بیرونی	طبیعت‌گرایانه	نقشی پرکننده در کنار تصاویر اصلی		کبوتر		۹
جداره داخلی	طبیعت‌گرایانه	عنصری پرکننده در داخل برکه‌ها		ماهی	آبزیان	۱۰
جداره داخلی	نمادین	ترسیم‌شده در مرکز ترکیب‌بندی به‌عنوان عنصر اصلی		هارپی	اسطوره‌های	۱۱

۵. نتیجه‌گیری

به‌لحاظ جایگاه و تعالی هنر سفالگری، سده‌های ششم و هفتم هجری قمری یکی از درخشان‌ترین دوره‌های تاریخی در ایران است. در این ایام، صنعت سفالگری و به‌ویژه ساخت سفالینه‌های زرین‌فام، پیشرفت چشمگیری داشت و در شهر کاشان زیباترین نمونه‌های ظروف زرین‌فام ساخته می‌شد. از این حیث، آثار سفالی زرین‌فام برجای‌مانده از کاشان یکی از شاخص‌ترین وجوه این دوره‌هاست که ضمن تنوع فرم و تزئین، نقوش جانوران به‌عنوان عنصر تزئینی اصلی به‌گونه‌ای بارز بر این نوع سفال‌ها نمود دارند. در پژوهش حاضر که به‌شیوه توصیفی تحلیلی انجام پذیرفته است تلاش شد تا به این پرسش که مجموعه سفالینه‌های زرین‌فام منتسب به سده‌های ششم و هفتم هجری قمری کاشان موزه آگینه و سفالینه‌های ایران دربرگیرنده چه نوع نقش‌مایه‌های جانوری هستند، پاسخ داده شود. لذا بررسی سفال‌های زرین‌فام کاشان نشان از اهمیت نگاره‌های حیوانات در تزئین سطح ظروف زرین‌فام است به‌گونه‌ای که از فنون رایج تزئین روی زرین‌فام بوده و در هر یک از نمونه‌های مورد مطالعه، تصویری از جانوران با طرح‌های گوناگون نقش بسته شده که جلوه‌ای ویژه به این نوع سفالینه‌ها بخشیده است. حیوانات وحشی (پلنگ، خرگوش)، حیوانات اهلی (سگ، اسب، بز)، پرنندگان (اردک، طاووس، لک‌لک)، آبزیان (ماهی) و

موجودات ترکیبی (هاری)، اشکال عمده از تصاویر حیوانات در این گروه از سفالینه‌هاست که تقریباً بر روی همه انواع فرم‌های ظروف سفالی (کاسه، بشقاب، تنگ) انجام شده است. این نقوش تماماً در سطح داخلی ظروف طراحی شده و در موارد معدودی در جداره بیرونی نمایش داده شده‌اند. طرح‌های جانوری ضمن هماهنگی نقش با فرم ظرف، تنوع در اندازه جانوران، به لحاظ کوچک و بزرگی در طبیعت و حس بخشیدن به جانوران مورد توجه بوده است که در کل، فضای متعادلی را در سطح ظروف ایجاد می‌کنند. همچنین در طراحی ترسیم جانوران علاقه به واقع‌گرایی به همراه افزایش طبیعت‌گرایی و کاهش حالت انتزاعی، دقت نظر به پرداخت جزئیات، نحوه قرارگیری و نمایش حالات حیوانات از ویژگی‌های نقوش جانوری ظروف زرین‌فام کاشان است. به علاوه فراوانی و تنوع نقوش جانوری حاکی از تنوع گونه‌های جانوران در محیط اطراف و نشان از اهمیت این گونه حیوانات در زندگی و هنر این منطقه است. حاصل سخن آنکه با توجه به مطالب بیان شده می‌توان تصاویر جانوری، سفالینه‌های زرین‌فام را به عنوان نمونه‌ای برجسته در نحوه استفاده و کاربرد آرایه‌های تزئینی در هنر سفالگری دوران اسلامی دانست. به گونه‌ای که تنوع بی‌مانند این عناصر، در نگاه نخست توجه هر بیننده‌ای را به خود جلب می‌کند. در واقع این نقوش سهم بسزایی در زیبایی و چشم‌نوازی این نوع سفالینه‌ها داشته است. این امر سبب شده که این آثار دارای ارزش هنری والایی باشند. در پایان مطلب مهمی که باید به آن توجه داشت، این نقوش در ورای شکل ظاهری صرفاً جنبه تزئینی ندارند و اغلب معنایی نمادین داشته‌اند؛ از این رو می‌توان از نقوش جانوری ظروف زرین‌فام تولیدشده در کاشان معانی و مفاهیم عالی استنباط نمود و آن را بخشی از اندیشه فرهنگی و اجتماعی هنرمندان سفالگر و شیوه زندگی مردمان این منطقه دانست که به صورت تجسمی و بصری نشان داده شده است.

سپاسگزاری

از همکاری مدیر محترم وقت موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران، سرکار خانم شهربانو جهان‌آرایی، همچنین جناب آقایان مهدی کارخانی و هادی حسن‌زاده که زمینه تحقیقات آثار زرین‌فام موزه آبگینه را فراهم آوردند، بسیار سپاسگزارم.

پی‌نوشت‌ها

1. Tammuz
2. Ningirsu

منابع

۱. اتینگهاوزن، ریچارد، و الگ گرابر. ۱۳۹۰. هنر و معماری اسلامی (۱) ۶۵۰-۱۲۵۰. ترجمه یعقوب آژند. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
۲. افضل طوسی، عفت السادات. ۱۳۹۲. طبیعت در هنر باستان. تهران: دانشگاه الزهراء.
۳. اکبری، راحله. ۱۳۹۱. بررسی و مطالعه مجموعه سفال‌های زرین‌فام مخزن موزه چهل‌ستون اصفهان. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته باستان‌شناسی. دانشگاه هنر اصفهان. استاد راهنما: احمد صالحی کاخکی.
۴. پورتر، ونیتیا. ۱۳۸۱. کاشی‌های اسلامی. ترجمه مهناز شایسته‌فر. تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
۵. پوپ، آرتور ایهام. ۱۳۸۷. «هنر سفالگری و کاشی‌سازی در دوران اسلامی [تاریخچه]» در سیری در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا امروز. زیر نظر آرتور پوپ. ترجمه نجف دریابندری و دیگران. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۶. _____. ۱۳۳۸. شاهکارهای هنر ایران. ترجمه پرویز نائل خانلری. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۷. توحیدی، فائق. ۱۳۹۲. فن و هنر سفالگری. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
۸. حاتم، غلامعلی. ۱۳۷۴. «نقش و نماد در سفالینه‌های کهن». فصلنامه هنر، ش. ۲۸: ۳۷۸-۳۵۵.
۹. حسینی، هاشم، و سمانه شیرخانی. ۱۳۹۵. «درآمدی بر گونه‌شناسی نقوش انسانی سفال‌های زرین‌فام سده‌های میانه اسلامی ری و کاشان». فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، ش. ۲۵: ۸۲-۶۷.
۱۰. خزایی، محمد. ۱۳۸۲. «نمادگرایی در هنر اسلامی؛ تأویل نمادین نقوش در هنر ایران». در مجموعه مقالات اولین همایش هنر اسلامی. تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.

۱۱. خزایی، محمد، و شیلا سماوکی. ۱۳۸۱. «بررسی نقش پرنده بر روی ظروف سفالی ایران». فصلنامه هنرهای تجسمی، ش. ۱۸: ۱۱۶.
۱۲. دایجست بوک، ریدرز. ۱۳۹۲. دایرةالمعارف وقایع شگرف جهان. ترجمه کامیار جولایی. تهران: جویا.
۱۳. دوبوکور، مونیگ. ۱۳۷۳. رمزهای زنده جان. ترجمه جلال ستاری. تهران: مرکز.
۱۴. دهخدا، علی اکبر. ۱۳۳۵. لغت نامه. تهران: دانشگاه تهران.
۱۵. رحمانی، نجیبه، و فتانه محمودی. ۱۳۹۶. «بررسی سیر تحول نقش هارپی در هنر ایران (از دوران پیش از تاریخ تا دوران معاصر)». نشریه هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی، ش. ۱: ۶۷-۵۳.
۱۶. رستمیگی، سمانه. ۱۳۹۰. «نقش مایه های مهری در نقوش تزیینی هنر ایران». فصلنامه نگره، ش. ۱۸: ۶۷-۴۹.
۱۷. شیخی نارانی، هانیه. ۱۳۸۹. «نشانه شناسی پرنده طاووس». دو فصلنامه هنرهای تجسمی نقش مایه، ش. ۵: ۴۲-۲۷.
۱۸. شوالیه، ژان، و آلن گربران. ۱۳۷۹. فرهنگ نمادها. ترجمه سودابه فضائی. ج ۱ و ۲. تهران: انتشارات جیحون.
۱۹. _____. ۱۳۸۲. فرهنگ نمادها. ترجمه سودابه فضائی. ج ۳. تهران: انتشارات جیحون.
۲۰. _____. ۱۳۸۷. فرهنگ نمادها. ترجمه سودابه فضائی. ج ۵. تهران: انتشارات جیحون.
۲۱. صادقی نیا، سارا، و سارا پوزش. ۱۳۹۵. «بررسی تأویلی و نمادشناسانه نقش طاووس در هنرهای ایرانی». فصلنامه ادبیات نمایشی و هنرهای تجسمی، ش. ۲: ۶۲-۵۳.
۲۲. عابد دوست، حسین، و زیبا کاظم پور. ۱۳۸۸. «تداوم حیات اسفنجس ها و هارپی ها باستانی در هنر دوره اسلامی». فصلنامه نگره، ش. ۱۳: ۹۱-۸۱.
۲۳. عباسیان، میرمحمد. ۱۳۷۹. تاریخ سفال و کاشی در ایران. تهران: گوتنبرگ.
۲۴. علام، نعمت اسماعیل. ۱۳۸۶. هنرهای خاورمیانه در دوران اسلامی. ترجمه عباسعلی تفضلی. مشهد: به نشر (آستان قدس رضوی).
۲۵. قوچانی، عبدالله. ۱۳۶۶. «سفالینه های زرین فام و نقاشی شده زیر لعاب». مجله باستان شناسی و تاریخ، ش. ۱: ۴۱-۳۰.
۲۶. _____. ۱۳۷۰. «شعرهای خوب فارسی بر کاشی های ستاره ای زرین فام در "نامواره دکتر محمود افشار"». به کوشش ایرج افشار و کریم اصفهانیان. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
۲۷. کاتلی، مارگریتا، و لویی هامبی. ۱۳۷۶. هنر سلجوقی و خوارزمشاهی. ترجمه یعقوب آژند. تهران: مولی.
۲۸. کریمی، فاطمه. ۱۳۸۵. دایرةالمعارف بزرگ اسلامی (ابوزرید کاشانی، ابوطاهر). ج ۵ (ابن میمون - ابوالغرقلانسی). به کوشش کاظم موسوی بجنوردی. تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
۲۹. کیانی، محمدیوسف. ۱۳۷۹. پیشینه سفال و سفالگری در ایران. تهران: نسیم دانش.
۳۰. گریشمن، رمان. ۱۳۶۴. هنر ایران در دوران ماد و هخامنشی. ترجمه عیسی بهنام. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۳۱. محمد حسن، زکی. ۱۳۶۳. تاریخ صنایع ایران بعد از اسلام. ترجمه محمدعلی خلیلی. تهران: اقبال.
۳۲. _____. ۱۳۸۸. هنر ایران در روزگار اسلامی. ترجمه محمد ابراهیم اقلیدی. تهران: صدای معاصر.
۳۳. مرتضایی، محمد، و ندا صدافتی زاده. ۱۳۹۱. «بررسی نقوش جانوری سفالینه های کهن شهر گرگان (جرجان) در دوران اسلامی». نشریه پژوهش های باستان شناسی ایران، ش. ۲: ۶۲-۴۷.
۳۴. هال، جیمز. ۱۳۸۰. فرهنگ نگاره ای نمادها در هنر شرق و غرب. ترجمه رقیه بهزادی. تهران: فرهنگ معاصر.
۳۵. نیستانی، جواد، و زهره روح فر. ۱۳۸۹. ساخت لعاب زرین فام در ایران بر اساس مطالعات تاریخی و پژوهش های آزمایشگاهی (با تکیه بر رساله ابوالقاسم عبدالله کاشانی ۷-۸ق). تهران: آرمانشهر.
۳۶. ویلسن، کریستی. ۱۳۶۶. تاریخ صنایع ایران. ترجمه عبدالله فریار. تهران: فرهنگسرا.

37. Allan, James Wilson. 1973. *Islamic Ceramics*. London : Ashmolean Museum Publishers.

38. Caiger-smith. Alan. 1985. *Lustre Pottery (Technique, tradition and innovation in Islam and the Western World)*. London : The Herbert Press.

39. Ettinghausen. R. 1936. Evidence for the identification of Kashan pottery, *Ars Islamic*, Vol: III.

40. Fehrvvari, Geza. 1973. *Islamic pottery a comprehensine study based on the Barlow Collection*. London: Faber Limited 3 Queen Square London WCI.
41. Grube, E.J. 1994. *Cobalt and Lustre*. London: The Nour Foudation.
42. Watson, Oliver. 1985. *persian Lustreware*. Boston: Faber & Faber.

صناعات
بهره‌های ایرا

مروری بر گونه‌شناسی نقوش
جانوری ظروف زین فام سده‌های
میانه کاشان موجود در موزه آگینه
و سفالینه‌های ایران، ۱۳۸۱-۲۵

